

BÉKÉS MÁRTON

A POLITIKAI ERŐSZAKRÓL I. RÉSZ

„Az erőszak problémáját még mindig sűrű homály fedi.” (Georges Sorel)

Mi (az) erőszak?

Az erőszak kényszerítő eszköz, s mint ilyen, az emberi történelmet nemcsak végigkísérő, de alapvetően meg is határozó jelenség.

Az erőszak alkalmazását a történelemben többnyire politikai folyamatokban szoktuk tetten érni, legyenek azok háborúk, forradalmak, felkelések, gazdasági kisajátítások, csoportok egymás közötti konfliktusai vagy az önvédelem megannyi aktusa. Az erőszak – bár tagadhatatlanul az emberi kapcsolatok egyik strukturáló tényezője – korlátozása minden emberi közösség örök törekvése. Hiszen az erőszak köztudottan erőszakot szül, agresszióval, fájdalommal jár, s megbontja az emberi közösségek fő törekvését: a harmonikus együttélést. „Tedd vissza hüvelyébe kardodat! Aki kardot ragad, az kard által vész el” – mondja Jézus (Mt 26,52). Az erőszak korlátozása érdekében felállított vallási törvények közismertek (például az ötödik parancsolat: „Ne ölj!”), amelyek szekularizálódásából a polgári törvénykönyvek erőszakot szankcionáló megállapításai származnak.

A kora angol felekezeti háborújának körülményei között alkotó Hobbes szerint az államnélküliséggel jellemzett természeti állapotban az erőszak uralkodott (*homo homini lupus*), amit csak az állam létrejötte szüntetett meg. Carl Schmitt találó kommentárjának szavaival élve a hobbesi állam végsősoron nem más, mint „szüntelenül megakadályozott polgárháború”. Hobbes a társadalom pusztulásának felidézett rémét valóban az állami szuverenitással javasolta elűzni, azonban a határokon belül pacifikált társadalom létrejötte nem jelentette számára azt, hogy az államok között ne uralkodna továbbra is az erőszak lehetősége által strukturált természeti állapot. Ez az antropológiai realizmus – amely magán viselte a teológiai pesszimizmus eltéveszthetetlen jegyeit – az erőszakot korlátok közé szorítandónak tartotta, de tisztában volt azokkal a törvényszerűségekkel (egyenlőtlenség, emberi gonoszság, bírvágy, féltékenység, a természeti javak szűkössége stb.), amelyek folyton megakadályozzák, hogy „örök béke” uralkodjék az emberek között, mely utóbbi igényét a felvilágosodás közepette majd Kant fogalmazza meg százötven év múlva.¹ A *kantiánus program* az emberkép – vagyis a humán percepció legmélyebb – szintjén szemben áll a *hobbesiánus felfogással*, amelynek egy sor teológiai, filozófiai, ideológiai és politikai következménye van. (Többek között ezek mentén válik el egymástól a realizmus és az idealizmus, a konzervativizmus és a liberalizmus.)²

¹ A két hivatkozott alaplómű: Thomas HOBBS: *Leviatán, vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma* [1651], I–II., ford. Vámosi Pál, Kossuth, Budapest, 1999; Immanuel KANT: *Az örök béke* [1795], ford. Babits Mihály, Európa, Budapest, 1985.

² Ezzel kapcsolatban lásd bővebben BÉKÉS Márton: *A politikai realizmus ikerarcai = A dolgok természete*, szerk. Láncki András – G. Fodor Gábor, Századvég, Budapest, 2009, 275–292.

Az államon belüli erőszak megfékezése tipikus európai gondolat, amelyből a harminc évig tartó vallásháborút lezáró vesztfáliai békerendszer (1648) konszenzusa és az állami szuverenitás sérthetatlensége következett. Másutt azonban éppen ellenkezőleg fogják fel az erőszak és az állam viszonyát. Pierre Clastres, a *Socialisme ou barbarie* köréhez tartozó baloldali anarchista antropológus dél-amerikai törzsek körében végzett kutatásait például úgy összegezhetnénk, hogy „a primitív társadalom logikája” éppen fordítva működik. Megfigyelései szerint a törzsek közötti rendszeres erőszak megnyilvánulása ugyanis akadályozza az állam kialakulását, hiszen a permanens háborúzás örökké életben tartja azokat az erényeket, rituálékat és gyakorlatokat, amelyek a maguk centrifugális erővel az állam központosító törekvéseit újra és újra szerteszét szórják. Míg a törzsön belüli (testvér)harc továbbra is tabu, a törzsek közötti háború kifejezetten törvény. A szerző szavaival: „a primitív társadalmi lét magában hordja a háború lehetőségét”, hiszen „az erőszak lehetősége jó előre bele van kódolva a primitív társadalmi létbe; a háború valójában a primitív társadalom strukturális vonása [...]. A Vademberek világában a háború egyetemes jelenségnek mondható.” Clastres szerint a Vadembernek „az egyetemes békét ugyanúgy el kell utásítania, mint az általános háborút: előbbi a szabadságtól fosztaná meg, utóbbi az egyenlőségtől”.³

Az erőszak rövid, definíciószerű meghatározása: fizikai ráhatás, amely a gyakorló fél részéről valaminek a kikényszerítését célozza, az erőszak elszenvedőjére nyomást gyakorolva. Egy ennél bővebb meghatározás szerint: „Az erőszak a kultúra része, és nem a természeté, hiszen nem mondjuk, hogy a fecske erőszakot alkalmaz, ha lenyel egy szúnyogot, vagy a farkas, ha felfalja az őzet. [...] Ezt a szót az emberek közötti kapcsolatokra tartjuk fenn, és vonatkozik mindenfajta erő, vagy erő fenyegetésének alkalmazására, melynek az a célja, hogy az ember másokat meghatározott viselkedésre késztesen, bizonyos cselekedeteket megakadályozzon [...]. Általában megkülönböztetünk jogos és jogtalan erőszakot.”⁴ A természetben tehát értelemszerűen nem beszélhetünk erőszakról, csak emberek között; ugyanakkor kérdés, hogy az embernek a természettel (a Föld felszínével, a növényekkel, az állatokkal, a fajokkal és az egyedekkel) szembeni erőalkalmazása erőszak-e? Bizonyos fejlett és érző állatokkal szemben biztosan igen.⁵

Az erőszak szervezett használata jelenti a háborút. Legnagyobb jelentőségű teoretikusa, Carl von Clausewitz szerint „a háború [...] erőszak alkalmazása, aminek célja, hogy az ellenfelet saját akaratumk teljesítésére kényszerítsük. [...] a fizikai erőszak [...] tehát az eszköz, a cél pedig akaratumk ráerőszakolása az ellenségre.”⁶ S miután a háború politikai kérdés, az eszközként alkalmazott erőszak is politikai célok érdekében használtatik. Leszámítva a magánszférában gyakorolt és a bűnözéshez kapcsolódó fizikai nyomásgyakorlást, *az erőszak mindig politikai akarat eszköze.*

³ Pierre CLASTRES: *Az erőszak archeológiája – A háború a primitív társadalmakban* [1977], ford. Ádám Péter = Uő.: *Az erőszak archeológiája*, Quadmon, Budapest, 2015, 93, 95–96 és 97 (kiemelések az eredetiben).

⁴ Leszek KOLAKOWSKI: *Az erőszakról* [1997], ford. Éles Márta, 2000 1997. június, 63.

⁵ Ezzel kapcsolatban morálisan igen megokolt vélekedések olvashatók az állatvédő-irodalomban, például David DEGRAZIA: *Az állatok jogai*, ford. Rácz Zoltánné, Magyar Világ, Budapest, 2004; Desmond MORRIS: *Az állati jogok szerződése*, ford. Szappanyos Gábor, Európa, Budapest, 1995.

⁶ Carl von CLAUSEWITZ: *A háborúról* [1830], ford. Szabó Júlia, Zrínyi, Budapest, 2013⁵, 39 (kiemelések az eredetiben).

Az erőszak társadalmi csoportok közötti szervezett formái közé számíthatjuk a hagyományos háborúkat és az aszimmetrikus fegyveres összecsapásokat. A társadalmon belüli erőszaknak is számos formája, szintje és erőssége létezik; ezek közül a szervezett politikai erőszak legrettegettebb formája a polgárháború, a politikai karakterrel nem rendelkező erőszak pedig leginkább a szervezett bűnözésre jellemző.

A nyugati világban a felvilágosodás óta az erőszak intenzitásának csökkentése és a társadalom pacifikálása a cél. Az erőszak morális diszkreditálása az erőszak feltétel nélküli elvetésétől az agresszív pacifizmusig terjed. Az erőszak mindenáron való elvetésének korlátjaira figyelmeztetve Orwell közvetlenül a II. világháború lezárásakor azt üzent a felelőtlen pacifistáknak, hogy „azok, akik megtagadják az erőszakot, ezt csak azért tehetik meg, mert mások gyakorolják a nevükben”. A polgári pacifizmus a humanista frázisok és a barbárság elleni megható szónoklatok mellett mindig felveszi fegyvertárába a sekélyes antimilitarizmust is, amellyel békeszeretetét és a nyers erőszaktól való eredendő viszolygását igyekszik kifejezni, miközben a legrafináltabb gazdasági kényszereket és a morális zsarolás széles spektrumát alkalmazza. Az ellenségei lecsillapítására bevetett trükkök arra jók, hogy a nyílt erőszakról való elítélő beszéd mellett ne kelljen szólni az általa alkalmazott rendszerszintű kényszerekről. Erre álljon itt két példa!

Már a huszonöt éves Engels is megjegyezte, hogy „a munkásoknak a burzsoáziával és szolgálóival szemben elkövetett legerőszakosabb ellenséges cselekedetei is csak nyílt, leplezetlen megnyilvánulásai annak, amit a burzsoázia titokban és alattomban cselekszik a munkások ellen”.⁷ S valóban: a kapitalizmus korai szakaszában az ellenállás spontán és direkt erőszakának mennyiségét és minőségét sokszorosan meghaladta az „eredeti tőkefelhalmozás” számtalan embertelen kísérőjelensége, mint például a kíméletlen industrializálás, a gyermekmunka, a parasztok városba kényszerítése, az egészségtelen lakás- és munkakörülmények, a 12-14 órás munkanap vagy az addig példátlan méretű és gyorsaságú természetpusztítás. Egy-egy erőszakosabb sztrájk, adott személyt célzó támadás, rablás vagy célzott bosszúállás egyedi eset volt, míg a drámai méretű iparosítás a gazdaságot és a társadalmat olyan ellenállhatatlan kényszerítő erővel alakította át, amelyben a szisztematikus erőszak strukturáló tényező volt, és a munkásokat nem egyénileg, hanem osztályként, azaz kollektívan érte.⁸ A kapitalizmus születéstörténete az embertelenségek katalógusa.

Napjaink politikai „lelki terrorja” a konkrét és egyértelmű erőszak helyett láthatatlan, morális nyomásgyakorlást használ céljai elérésére. A feszültségkeltés stratégiáját használó, felelősségre vonhatatlan NGO-k, az erőszakmentes akciók (*non-violent action*) megannyi formájával (blokádnak, látványos tiltakozások, *occupy*-taktika, szimbolikus konfrontációk) legitimációs krízist és tekintélyvesztést idéznek elő, az ehhez szükséges mozgósítást pedig a mesterséges erkölcsi felháborodáskeltésre bízzák, amelyről a médiában és a digitális térben zajló virtuális lincselés gondoskodik. A hosszas pszichológiai nyomás alá helyezést azt szolgálja, hogy a hata-

⁷ Friedrich ENGELS: *A munkásosztály helyzete Angliában* [1845] = Karl MARX és Friedrich ENGELS *Művei*, II., Kossuth, Budapest, 1971², 401.

⁸ Ezzel kapcsolatban lásd bővebben Engels idézett terjedelmes társadalomtörténeti riportján kívül Thomas CARLYLE: *Chartism*, Little and Brown, Boston, 1840; E. P. THOMPSON: *Az angol munkásosztály születése*, ford. Andor Mihály, Osiris, Budapest, 2007.

lom megelégedje azt, és a kiprovokált – talán aránytalan – ellencsapás a stratégia megvalósítását az immár legitim ellentámadás erkölcsi felhatalmazásával vértette fel. A „civil aktivisták” körében közkezen forgó kézikönyvek és forradalomcsináló kiskatéék persze semmit se érnek a nagytőke részéről (olykor bújtatottan) nekik folyósított bőkezű támogatások vagy az érzékenyítő tréningek és az ezeknél jóval gyakorlatiasabb demokrácia-tanfolyamok nélkül.⁹ *A soft power* mellett nagyon is kemény politikai érdekérvényesítésére képes eszközöket használnak (például gazdasági szankciók, összehangolt médiatámadások, provokáció, szervezett utcai tüntetéssorozat), ha a nemzeti szuverenitás eltörlése és a globális nagytőke korlátlan érdekérvényesítése a cél. Márpedig „egy kormányzat megszűnik független lenni, / ha pénze egy vállalattól függ” (Ezra Pound: *Cantos*, LXXXIX).

Egy szó mint száz: *a politikai erőszak nem tűnik el világunkból*, csak rejtetten és kevésbé fájdalmasan, de talán sokkal szélesebb körben érvényesül. E leplezett erőszakkal szemben az önvédelem lehetőségei is korlátozottabbak, ugyanis nincsen támadás alá vehető világos célpont, sem olyan konkrét személy, aki felelőssé tehető. Ahogyan létrejött a „technikailag keresztül-kasul szervezett világ” (Carl Schmitt), úgy szívódott fel a hatalom a planetáris szuperstruktúrákba, amelyek absztrakt, de megfoghatatlan rendszert alkotnak, demokratikus úton (például nemzetállami keretek között, a népszuverenitással) számonkérhetetlenek és politikailag érinthetetlenek. Ha pedig mégis sor kerül rá, alkalmazója nehezen menekül a nyilvános megbélyegzéstől. A „civilek”, a sajtó és a filantrópia mögé rejtőző nagytőke elleni állami fellépés ugyanis sokszor a sajtószabadságot, az emberi jogokat és a fejlődés lehetőségeit durván korlátozó hatalom diktatórikus vonásaként értelmeződik.

Miután a „világháborúk évszázadát” (1914–1991) Európa és az Egyesült Államok maguk mögött hagyták, az erőszak elfojtása és a társadalom végleges megbékítése különös prioritást élvez. Marcuse kiválóan észrevette az 1960-as évek elején, hogy a „fejlett ipari társadalmakban kényelmes, súrlódásmentes, józan és demokratikus szabadságnélküliség uralkodik”, amelyben egyfelől a technológiai apparátusok – s ezek révén az ellenőrzés és a vezérlés eszközei – drámai növekedésének, másfelől a lecsendesítés praktikáinak igen nagy szerepe van. *A racionális működésre optimalizált* megszokasodó „technológiai állványzat” (Heidegger) ugyanis folyton a hallatlan anyagi bőség kínálatához igazított – valójában soha ki nem elégíthető – fogyasztói keresletet generál (hiszen „az emberek önmagukat ismerik fel árucikkeikben”); míg a (hamis) megelégedettség és az áruval való azonosulás lecsapolja és semlegesíti a haragot (ennek segítségével pedig „a fejlett ipari társadalom elhallgattatja és megbékíti az ellenzékét”).¹⁰

A tiltakozási formák kiárusítása és a szubkultúrák brand-elemenként való privatizálása sem ma kezdődött. Félix Guattari 1980-ban állapította meg: „Az integrált világkapitalizmus [...] termékei, amelyeken nyugszik, rugalmasságot jelentenek a termelés viszonyaiban és a társadalmi kapcsolatokban egyaránt [...]. Ilyen körülmények között az eltűrt, félig engedé-

⁹ Martin SELLNER: *Die Macht der Gewaltlosigkeit*, Sezession 76. (2017. február). Utóbbiakra lásd bővebben Saul ALINSKY: *Rules for Radicals. A Pragmatic Primer for Realistic Radicals*, Random House, New York, 1971; *Polgári engedetlenség és erőszakmentes ellenállás*, szerk. Mísetics Bálint, Napvilág, Budapest, 2016; Srđa POPOVIĆ: *Blueprint for Revolution*, Spiegel&Graum, New York, 2015; Gene SHARP: *From Dictatorship to Democracy. A Conceptual Framework for Liberation* [1994], The New Press, New York, 2012⁴ – ez utóbbi, vagyis a „kormánybuktatók kézikönyve” eddig harminc nyelven jelent meg!

¹⁰ Herbert MARCUSE: *Az egyszemélyes ember* [1964], ford. Józsa Péter, Kossuth, Budapest, 1990, 23–33.

lyezett és kiválasztott tiltakozás végső soron a rendszer szerves része.”¹¹ Ma már persze ennél is sokkal előbbre járunk. Amikor a televíziós reklám felszólít, hogy „csatlakozz a hajlakk-forradalomhoz” és a legújabb hibridüzemű luxusgépkocsi az ipari társadalom természetpusztítása ellen *lázadó* vállalati vezérigazgatók státuszszimbólumaként tűnik fel, már nincs értelme a konvencionális partizán-romantikának. Eközben a média tudósításai alapján az erőszak a nyugati társadalmakban csak a magánéletben (mint családon belüli [lehetőleg nemi] erőszak, zaklatás) és a társadalom periferiáján (például bűnözés, értelmetlen vandalizmus), vagy amorfi és hisztérikus formában (pirománia, terroristamerényletek) jelenik meg. *Úgy tűnik, mintha az erőszak nyomtalanul felszívódott volna, csak hogy a legváratlanabb módon és formában térhessen vissza.*

Az erőszakszervezetek polgári irányítás alá vétele (például hogy a honvédelmi miniszterek is civilek) és az erőszakszerszámok nyílt megmutatkozásától való kínos tartózkodás (gondoljunk a díszszemlék és az erőszakszervezetek látványos fegyverhordásának hiányára), valamint a militarizmus démonizálása mind-mind a társadalom pacifikálását célozzák. Amikor a honvédelem iskolai oktatása dühödt ellenkezést vált ki és a sorkötelezettség visszaállítására való mégoly bátoratlan utalás – akár csak magyarázatra sem szoruló hasznossági alapon – is hisztériás rohamokra ad okot, biztosak lehetünk benne, hogy a társadalom rövidesen nem a bárányról és az oroszlánról szóló biblikus idill állapotába, hanem a népmesék farkasokról szóló nyers világába fog kerülni.¹²

Georges Sorel több mint száz éve éles szemmel észrevette, hogy az erőszak mibenléte és természete érthetetlen marad számunkra, ha a polgári gondolkodás mentén, annak fogalmaival közelítünk hozzá; ugyanis „a polgári filozófia [...] szerint az erőszak a barbárság maradványa és arra hivatott, hogy a felvilágosultság fejlődésével eltűnjön”. A „polgári fejlődés” évszázadai alatt a zavartalanul *működő* gazdasági tranzakciók, a megbízhatóan *üzemelő* parlamentáris demokrácia és a konfliktusmentességet *garantáló* liberális diszkurzivitás szépen lassan elkoptatta a politika élet, hiszen – mint Sorel írja – „a törvénykönyvek annyi óvintézkedést foganatosítanak az erőszakkal szemben, a nevelés pedig annyira törekszik visszafogni erőszakos hajlamainkat, hogy önkéntelenül is arra gondolunk: minden erőszakos cselekedet a barbárságba való visszasüllyedés egy-egy megnyilvánulása”.¹³

Mindent összevetve *a társadalom pacifikálása túl jól sikerült*, aminek következtében a polgári társadalom egyfelől döbbenettől bénult tehetetlenséggel szembesül azzal, ha az erőszak időnként – többnyire a korábbiaknál extrémebb és érthetlenebb formában – mégis felbukkan, másfelől önvédelmi reflexeitől megfosztva, már a szavak szintjén is védtelenül hagyva áll vele szemben. S miután „a védtelenség előbb-utóbb áldozattá tesz” (Jack Donovan), az erőszak spirálja szinte biztosan az önmagát lefegyverző ellen fog fordulni.

A felvilágosodás értékeinek egyetemessé válása, azaz a globalizáció közepette a Gonosz ki-küszöbölése oly mértékben sikerült, hogy a szekuláris képzelet lehetetlennek tartja az erőszak

¹¹ Felix GUATTARI: *The Proliferation of Margins* [1980], ford. Richard Gardner – Sybil Walker = *Autonomia. Postpolitical Politics*, szerk. Sylvère Lotringer, Semoitext(e), New York, 2007, 108.

¹² A katonai tanulmányok oktatásba való bevezetését vetette fel Harvey C. MANSFIELD amerikai straussianus gondolkodó: *A More Demanding Curriculum*, Claremont Review of Books 2004–2005. tél. (Az értékes forrásra Láncki András hívta fel a figyelmet, ezúton is köszönő, neki.)

¹³ Georges SOREL: *Gondolatok az erőszakról* [1908], ford., utószó Szeni Éva, Osiris, Budapest, 1994, 68, 172.

ismételt felbukkanását, noha Jean Baudrillard észrevétele szerint az heterogén, fragmentált formában (mint öngyilkos merénylet, számítógépes vírus, természeti katasztrófa, tömegkarambol, és tegyük hozzá: autógyújtogatás, „késes intifáda”, öngyilkossági hullám) tér vissza. „Minél jobban koncentráldódik világszerte a rendszer, végül már egyetlen hálót alkotva, annál sebezhetőbbé válik bármely pontján” – állítja, vagyis a globalizáció teljes rendszerintegrációja mintegy magától termeli ki egyre képtelenebb és öncélúbb ellenségeit.¹⁴

Magyarországon az 1980-as évek „morális pánikra” rájátszó ifjúsági szubkultúráját jelentős részben az erőszak kultuszt különféle agresszív fantáziákkal kifejező punkdalok dominálták. Többek között ilyenek: „Gyerünk, gyerünk, ásd elő a tankot! / Gyerünk, gyerünk, hozz új világot!” (ETA: *Gyerünk, gyerünk*) „Ha egy pisztolyt kaphatnék, / Mindig azzal járkálnék. / Nem félnék én az utcán, / Hatlövétű vigyázna rám.” (88-as Csoport: *Ha egy pisztolyt kaphatnék*) „Párizs, London, Nápoly / Ég már a bombáktól. / Akik még élnek, / Többé nem remélnék.” (88-as Csoport: *Anarchista terrorista*) „Mindenki, mindenki jó, / Mindenki, mindenki szép, / Mindenki alávaló, / Itt mindenhol csak az erőszak él.” (Elit Osztag: *Az erőszak indulója*) Azóta nemcsak az erőszakot kanalizáló szubkultúrák tűntek el, de a társadalmi bizonyosságok és a közösségi tabuk is felszámolódtak. Beszédes, hogy míg az erőszak ábrázolásának tilalmát egy időben olyannyira komolyan vették, hogy Nagy-Britanniában egészen 2000-ig nem engedélyezték a *Mechanikus narancs* (rendezte: Stanley Kubrick, 1971) nyilvános vetítését, egy sor filmet pedig Amerika- és Európa-szerte közfelháborodás és vetítéstilalom kísért (köztük: *Vad banda*, 1969, *Piszkos Harry*, 1971, *Szalmakutyák*, 1971, *Az utolsó ház balra*, 1972, *Torzó*, 1973, *Bosszúvágó*, 1974, *Salò, avagy Sodoma 120 napja*, 1975, *Köpek a sírodra*, 1978, *Kannibál holokauszt*, 1980), addig napjaink egyik legtehetségesebb rendezője, Quentin Tarantino éppen az explicit erőszakábrázolás (például: *Alkonyattól pirkadatig*, 1996, *Kill Bill I–II.*, 2003–2004, *Becstelen brygantik*, 2009, *Django elszabadul*, 2013, *Aljas nyolcas*, 2015) miatt a legközkedveltebb.¹⁵ Ott, ahol a *cyber-bullying* halálos áldozatokat szed, egy öngyilkosság vagy utcai csetepaté tömeges fényképezést vált ki, a kelet-ukrajnai és szíriai harcok pedig önálló Instagram-műfajt teremtenek, hamarosan talán valóban olyan abszurdításokkal lehet dolgunk, mint amilyen az *Eközben Párizsban* (rendezte: Bertrand Bonello, 2016) fiataljaié, akik unalomból válnak terroristává.

¹⁴ Jean BAUDRILLARD: *A terrorizmus szelleme* [2001], ford. Szabó László = *Az árnyék helye. Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről*, szerk. Gulyás Gábor – Széplaky Gerda, Kalligram, Pozsony, 2011, 315; vö. Uő.: *The Violence of the Global* = Uő.: *The Spirit of Terrorism*, ford. Chris Turner, Verso, New York, 2003.

¹⁵ Jellemző, hogy a manapság kora esti tévéfilmként vetített *Mad Max*-széria két első részét (rendezte: George Miller, 1979 és 1981) a filmkritikus harminc évvel ezelőtt az 1980-as évekre jellemző tesztoszteron-filmek (*Rambo*-sorozat, *Rocky*, *Terminátor*) és posztapokaliptikus mozik (*Másnap*) keresztezésének nevezte, amelynek révén „a horror, a pornó, a gyilkos robotok és vérszomjas cápák, csillagháborúk korában, a globális fenyegetettség és a totális manipuláció közegében [...] [az] átható erőszak, kegyetlenség és kiszolgáltatottság mindennapi világunk és közérzetünk drasztikus összefoglalásának tűnik” (NAGY Endre: *Az erőszak apoteózisa*, Filmvilág 1987/8., 32).

Az erőszak elmélete(i)

Az erőszak megértésére számos gondolati erőfeszítés történt. Noha az erőszaknak mint az embert alapvetően jellemző jelenségnek nincs egységes filozófiája, mégis számos filozófus vizsgálta.¹⁶ Ennek ellenére *nem mondhatjuk, hogy az erőszakot teljes mértékben értenénk.*

Noha abban minden gondolkodó egyetért, hogy pusztán eszközről van szó, vagyis az erőszak sohasem önmagáért való, arra ugyanakkor gyakran történik utalás, hogy a dolog ennél mégiscsak sokrétebb. Az erőszak számtalan változatban érhető tetten a személyes viszonyokban, a társadalmon belül és az államok között, ráadásul korántsem csak fizikai lehet (gondoljunk a passzív agresszív viselkedésre, a verbális erőszakra, gazdasági nyomásgyakorlásra vagy a megszegényítésre). Az is megállapítható, hogy minél fejlettebb és technicizáltabb egy társadalom, annál tettenérhetetlenebb és szimbolikusabb a benne továbbra is érvényesülő erőszak (mondjuk az algoritmusok önkényessége, a gazdasági folyamatok feltartóztathatatlansága, a haladás kényszere és a pszichológiai nyomás növekedése miatt). Az erőszak tehát továbbra is homályos és felkavaró, ráadásul magyarázatai gyakran kerülnek politikailag kontextusba, s ez a gyakorlat még mindig érvényesebb eredményre szokott vezetni, mint a megannyi depolitizáló, semlegesítő és az erőszakot pacifikáló spekulálás.

Az erőszak legalább felerészben biológia. Konrad Lorenz *Az agresszió* című könyvében bőszégesen leírta az állat- és növényvilágot egyaránt jellemző agressziót, amely a túlélés, a fajfenntartás, vagyis az egyed és a faj életben maradása érdekében történik. Az agressziót röviden olyan ösztönnek nevezte, amely a túlélést biztosítja. Az agresszióból persze nem mindig lesz erőszak, még kevésbé ölés, szerepe az evolúcióban inkább az egyensúlyteremtés. Éppen ezért a flóra és a fauna erőszakhasználata – a mutációkat, anomáliákat, vagyis a természet „tévedéseit” leszámítva – lokalizált, specifikus és funkcionális, de sohasem tömeges, önkényes vagy biológiailag felesleges. Idetartozik a hangyák csoportjai közötti szó szerint háborús összecsapásoktól kezdve a szárnyasok körében az élelemért és költőhelyért vívott küzdelmen át a majomcsoportokban megfigyelt agresszív rivalizálásig és hordavezér-gyilkosságig sok-sok feljegyzett és megfigyelt eset. A természetben fajok közötti erőszak úgyszólván nem is létezik (a vadászat még agresszív cselekedetnek sem számít), a fajközi agresszió pedig éppenséggel a faj kollektív életfeltételeinek javulását szolgálja. *Konrad megállapítása szerint az erőszakhasználat háttérben álló agresszió természetes ösztön.* Mindebből az következik, hogy az agresszió természeti, az erőszak emberek közötti jelenség.

Míg azonban Konrad megállapítása szerint az állatvilágban „az agresszió [...] ugyanolyan ösztön, mint az összes többi, és természetes körülmények között ugyanúgy élet- és fajfenntartó jellegű”, addig az embernél úgy áll a dolog, hogy mivel „teremtő ereje révén túl gyorsan megváltoztatta életfeltételeit, az agresszió ösztöne sokszor jár pusztító következményekkel”.¹⁷

¹⁶ Lásd a következő antológiát: *On Violence. A Reader*, szerk. Aisha Karim – Bruce B. Lawrence, Duke University Press, Durham, 2007. Az igen kevés, magyar nyelven született erőszakelméleti irodalomból lásd NÉMETH András: *Az erőszak természete és szerepe a történelemben*, Honvédségi Szemle 1990/4.; SZABÓ János: *Egy lehetséges erőszakelmélet*, Múltunk 2004/4. A politikai erőszakra vonatkozó magyar nyelvű irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd például BALOGH László Levente: *Állam és erőszak*, Politikatudományi Szemle 2011/1.; LOSONCZ Alpár: *Hatalom és erőszak etnikai kontextusban*, Híd 2006/3.

¹⁷ KONRAD LORENZ: *Az agresszió* [1983], ford. Tandori Dezső – Zoltai Ildikó, Cartaphilus, Budapest, 2004, 8.

Lebilincselő magyarázata szerint ugyanis azok a „komoly fegyverekkel” bíró ragadozók, amelyek könnyűszerrel el tudnák pusztítani fajtársukat, az evolúciótól „morál-analóg gátló mechanizmusokat” kaptak, így fajuk fennmaradását nem fenyegeti veszély (magyarán nem pusztítják ki egymást). Ezzel szemben az ember, aki korántsem számít csúcsragadozónak, maximum a morál és nem a biológia parancsait kapta, amelyek – a történelemből látjuk – sajnos gyenge akadályok. Ráadásul „a mesterséges fegyverek feltalálásával egy csapásra megváltozott a helyzet”, hiszen az ölést gátló tényezőknél a gyilkolást lehetővé tevő eszközök sokkal gyorsabban fejlődtek.

Az iparosítás kibontakozásával egy időben nemcsak a háború industrializálása merült fel a horizonton, ami az I. világháborúval végül be is következett, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek is jelentősen növekedtek. A munkásmozgalomnak, amely a történelem végét a szocializmusban ismerte fel, szintén választ kellett találnia az erőszak kérdésre. Egyfelől több csoportosulás (anarchisták, blanquisták) erőszakkal akarta siettetni az „történelem menetét”, másfelől már a *Kommunista kiáltvány* kiadása után egy évvel Európán végigsöprő forradalmi hullám azzal kecsegtetett, hogy a régi rendet erőszakkal meg lehet dönteni – jellemző módon a manifesztumot Marxszal együtt megszövegező Engels részt is vett a badeni fronton zajló harcokban. A kérdésre elsőként Eugen Dühring pozitívista, antimarxista és antiszemita szocialista gondolkodó próbált választ adni, akinek a nevét éppenséggel leginkább Engels ellene írott pamfletje őrizte meg az utókornak.¹⁸ „Dühring úr” szerint a társadalmi-politikai változásokban az erőszaknak főszerepe van, amelyet bár materialista módra fogott fel, korántsem a gazdasági folyamatok következményének tartott. Állítása szerint a legfontosabb gazdasági jellemzők (rabszolgaság, hűbériség, bekerítés, iparosítás) megszületése mögött a fizikai erőszak áll.

Éppen ez volt az, amit Engels hevesen kritizált, megerősítve Marxszal közös kiáltványának alaptételét, miszerint a történelem folyamatait (benne a politikai „felépítményt”) a gazdasági alap határozza meg, melynek mozgásait a társadalom csak leköveti. Engels Dühringgel vitatkozó könyvéből kiemelt négy fejezetet, más írásokkal kibővítette, és *Az erőszak szerepe a történelemben* cím alá rendezte. Kéziratban maradt erőszakelmélete ezzel a nehezen vitatható kijelentéssel cáfolja Dühring állítását: „az erőszak nem pusztá akarati aktus, hanem működtetéséhez nagyon reális előfeltételeket követel meg, nevezetesen *szerszámokat*, amelyek közül a tökéletesebb a tökéletlenebbeket legyőzi [...] a tökéletesebb erőszakszerszámok – *vulgo* fegyverek – termelője legyőzi a tökéletlenebbek termelőjét [...] egyszóval, az erőszak győzelme fegyverek termelésén, ez pedig megint egyáltalában a termelésen, tehát – a »gazdasági hatalmon« [...] nyugszik.”¹⁹ Ám ezzel Engels még nem magyarázta meg, hogy *mi* az erőszak és *miért* alkalmazzák – csak arra nyújtott jól hangzó (bár korántsem minden esetben igaz) magyarázatot, hogy a *gazdasági* erő milyen viszonyban van a *katonai* győzelemmel. Egy odavetett megjegyzése ugyanakkor arra mutat, hogy a kizárólag gazdasági (vagyis materialista) erőszakmagyarázat mellett kiskaput nyitott a politikai felé. Az erőszakot egy jegyzetében ugyanis

¹⁸ Friedrich ENGELS: *Anti-Dühring – Dühring úr forradalmasítja a tudományt* [1877], ford. Kemény György, Népszava, Budapest, 1946.

¹⁹ Friedrich ENGELS: *Az erőszak szerepe a történelemben* [1887–1888], Kossuth, Budapest, 1979², 18–19 (kiemelések az eredetiben).

olyan politikai eszköznek teszi meg, amely forradalmak idején a „reakciós külső ellenségek elleni önvédelemképpen” funkcionál. Bár rendszeres erőszakelméletet Engels sem teremtett, szavaival *legitimálta az erőszak eszközét a politikailag kritikus időszakokban*, amelyeket vélekedése szerint persze továbbra is a gazdasági átalakulás idéz elő. Összességében tehát *Engels értékelése szerint az erőszak nem más, mint a gazdaságot követő társadalmi szerkezetváltás politikai kenőanyaga*.

Az erőszak teljesebb megértéséhez e fentebbi tradíció segített hozzá, ám ehhez nem lehetett eltekinteni a marxizmus dekonstrukciójától. E kettős feladatot Georges Sorel végezte el, aki a mai napig alapműnek számító könyvében egy sor, ezzel is kapcsolatos kérdést tisztázott, illetve helyezett új alapra. 1908-ban egyszerre három könyve jelent meg: az egyik *A marxizmus felbomlása* címmel, a másik a polgári progresszió ellenében (*A haladás hit illúziója*), a harmadik pedig 1905 és 1908 között az olasz szindikalisták Enrico Leone által kiadott mozgalmi (*Il Divenire sociale*) és a francia szocialisták Hubert Lagardelle szerkesztette elméleti (*Mouvement socialiste*) lapjaiba írott cikkei összefoglalásaként, *Gondolatok az erőszakról* címmel.²⁰

A 20. század első évtizede Franciaországban a szakszervezeti mozgalom „heroikus korszaka” volt. 1895-ben több frakció és munkavállalói testület egyesülésével létrejött a CGT, amelynek vezetését az anarchisták szereztek meg, és ezzel megkezdődött az anarcho-szindikalista irányzat másfél évtizedig tartó felívelő szakasza. Ehhez nagyban hozzájárult a parlamenti szocializmus korrupsztága, gondolatlansága és politikai kiúttalansága. A francia egyesült szakszervezethez hasonló 1906-ban jött létre Olaszországban (*Confederazione generale del lavoro*), szintén forradalmi szindikalista alapokon. A századforduló kis túlzással egyébként is az „általános sztrájkok kora” volt: az erősen iparosodott Belgiumban húsz év alatt, Svájcban pedig egy évtized alatt háromszor, Svédországban 1902-ben és 1909-ben, Olaszországban 1904-ben, Oroszországban 1905-ben, Barcelonában 1909-ben volt általános munkabeszüntetés.²¹

Az eredeti foglalkozását tekintve mérnök francia szerző autodidakta módon szerezte közgazdasági, filozófiai és társadalomtudományi műveltségét, amelyben izgalmas robbanóeleget alkottak Giambattista Vico, Proudhon és Marx, valamint Renan, Nietzsche és Bergson eszméi.²² Ortodox marxista gondolkodását 1889 és 1908 között az anarchizmust és a fran-

²⁰ Georges SOREL: *A marxizmus felbomlása* [1908], ford., előszó Szénási Éva, ELTE BTK Politikaelméleti Továbbképző Intézet, Budapest, 1989; Uó.: *The Illusions of Progress* [1908], ford. John Stanley – Charlotte Stanley, előszó Robert Nisbet, University of California Press, Berkeley, 1969; Uó.: *Gondolatok az erőszakról*, idézett kiadás (ez utóbbit a továbbiakban *Gondolatok* címen említem, az innen származó idézetek oldalszámát pedig a főszövegben zárójelben adom meg).

²¹ Albert WEISBORD: *The Conquest of Power. Liberalism, Anarchism, Syndicalism, Socialism, Fascism and Communism*, I., Secker&Warburg, New York, 1938, *French Syndicalism* című fejezet.

²² Sorel életére, gondolkodására és eszmei-politikai fejlődésére lásd magyarul SZÉNÁSI ÉVA: *Konzervatív és/vagy forradalmár. Georges Sorel a politikai gondolkodó*, Osiris, Budapest, 2000. Vö. JOHN STANLEY: *The Sociology of Virtue. The Political and Social Theories of Georges Sorel*, University of California Press, Berkeley, 1981. Az életmű konzervatív megközelítésére lásd JACOB L. TALMON: *The Legacy of Georges Sorel*, Encounter 1970. február. A francia gondolkodót a konzervatív forradalom irányzatához kapcsolja ARMIN MOHLER: *Georges Sorel – Erzvater der konservativen Revolution*, Antaios, Schnellroda, 2004. Lásd ennek előzményét is: MICHAEL FREUND: *Georges Sorel: der revolutionäre Konservativismus* [1932], V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1972. A soreli életmű centrista baloldali értelmezésre lásd IRVING L. HOROWITZ: *Radicalism and the Revolt against Reason. The Social Theories of Georges Sorel*, Southern Illinois University Press, Carbondale, 1968. Sorel liberális megközelítésére lásd ISAIAH BERLIN: *Georges Sorel* [1971] = *Against the Current. Essays in the History of Ideas*, szerk. Henry Hardy, Hogarth Press, London, 1979;

cia–olasz munkásmozgalomban elterjedt szindikalizmust ötvöző gondolkodásra cserélte, amelyet hazájában *forradalmi szindikalizmus*ként ismertek. Sorel az időszerű revíziót Marx tanain kortársaihoz (Bernstein, Jaurès) képest fordítva végezte el, amikor az alaptan korszerű továbbfejlesztése helyett az eredeti politikai mondanivalóhoz való visszatérést hirdette, és a marxizmus középpontjába az osztályharcot helyezte *vissza*. Ehhez a törekvéshez társult – egy igencsak konfliktusorientált politikafelfogás mentén – az osztályok elválasztásának nézete, aztán a proletariátus és a burzsoázia közötti végső, katasztrófális küzdelem drámai képének megalkotása, amelyet Sorel az általános sztrájk társadalmi mítoszába foglalt. A szocializmuson belüli kortárs elméleti vitákon és a szindikalizmus 20. század elejei gyakorlati horizontján jóval túlmutató *Gondolatokból* a politikai erőszak történeti és politikai magyarázata bomlik ki, méghozzá a politikai filozófia rangjára emelkedve.

Sorel nagyszabású, kiterjedtsége és páratlan *politikai lírája* okán nehezen összefoglalható főművében mindaz összegződik, ami a századforduló hajnalától kezdve egy évtizeden át érdekelte. Így filozófiai olvasottságának megcsillantása éppen úgy benne foglaltatik, mint a korai egyház és a szerzetesrendek aszketikus heroizmusáról vallott nézeteinek kifejtése, a reformisták (azaz a parlamenti szocializmus és a polgári liberális gondolkodók) által vallott társadalmi megbékéléstől való viszolygásának kifejezése, a kor szindikalista mozgalma (melyet barátja, Fernand Pellutier vezetett) előtti hódolatának megvallása és a francia forradalom, valamint a napóleoni háborúk – harci erények körül forgó – átértelmezésére való igényének kifejeződése. Bár a lenyűgöző ismeretanyag szisztematikus összetartását talán maga a szerző sem ambicionálta, a mondanivaló mégis célra tart – Sorel minden sora ugyanis egy *új politikai ontológia* felé gravitál, amelynek fő állításai, fogalmainak felsorakoztatása segítségével, logikus sorrendben a következők:

1. A politika konfliktusos folyamat, amelyet a társadalmi küzdelmek következetes megvívása biztosít. „A szindikalista irányvonal értelmében az ellentéteket elsimításuk helyett előtérbe kell állítani” – írja (113), amelynek folytán „a társadalom a harcmezőn két táborra oszlik” (124). Ez új politikai ismeretelméletet jelent, hiszen míg a polgári politikafelfogás társadalmi megbékélésre és együttműködésre hív fel, addig a szindikalizmus a kötethez függetlékként csatolt *Az erőszak apológiája* (1908) szerint háborús aktusnak fogja fel a sztrájkokat, amelyek összefüggő eposzából egy nyílt és „a termelők népének megfelelő civilizáció elemeit hordozó” társadalmi háború grandiózus képe bontakozik ki (274–275).
2. Ennek érdekében – a marxizmus iskolájában tanultaknak megfelelően – az osztályellentétek nyílt kifejezésére és a küzdő felek elhatárolására van szükség. Sorel azonban nemcsak Marx alaptételeit tartja fenn, de kijelenti, hogy „politikai nézeteink túlnyomó többsége a háborúból származik” (53). A világos elhatárolás és a félreérthetetlen különbségtétel érdekében sajátos *politikai higiénia*val óvna a proletariátust a burzsoáziától: sem annak óvatoskodó társadalmi reformjait, sem a polgári berendezkedés birodalmába tartozó parlamentáris utat választó szocialistákat, sem a burzsoázia gyávaaságából és gyengeségéből származó megalkuvását nem javallja követni. Ennek megfelelően előnyt

anarchista kritikája: Mark ANTLIFF: *Bad Anarchism. Aestheticized Mythmaking and the Legacy of Georges Sorel*, *Anarchist Developments in Cultural Studies* 2011/2.

- élvez szemében a „vakmerő vállalkozók fajtája, aki a modern ipar nagyságát megteremtette”, aki azonban eltűnt s átadta „helyét egy túlságosan is kifinomult arisztokráciának, amely békében akar élni” (74–75). Kielezett politikai dialektikája szerint ugyanis minél harciasabb a burzsoázia, annál erősebb a proletariátus.
3. Ezek miatt a „társadalmi háború” intenzitásának csökkentése, a frontbarátkozás és a feszültségek reformokkal való csökkentése utópikus elképzelés; ezek helyett az utolsó ütközetre való felkészülés érdekében egy nagy *társadalmi mítosz* felkeltésére van szükség. A mítosz a politika leghatalmasabb mozgósító ereje, ugyanis „a nagy társadalmi megmozdulásokban részt vevő emberek jövőbeni fellépésüket olyan nagy csaták képeiben látják maguk előtt, amelyek biztosítják ügyük diadalát. [...] nevezük mítoszoknak ezeket a fogalmakat, [...] a szindikalisták általános sztrájkja és Marx katasztrofális forradalma mítoszok”. (34) A mítosz nem részletez, hiszen maga is harcra buzdító szétbonthatatlan összesség, az utópia ellenben a reform felé fordítja a figyelmet és ellankaszt.
 4. A napóleoni ütközetek módjára elképzelt epikus csata nem más, mint az *általános sztrájk mítosza*. „Így születik meg a sztrájkok gyakorlatából egy katasztrofális forradalom fogalma” (65) – írja. Az egyszerű, lényegében zsaroló jellegű munkabeszüntetésnél jóval nagyobb jelenségről van itt szó, ugyanis „az erőszakos sztrájkok természetüknél fogva fenntartják a forradalmi szellemet [...]. Az erőszak szerepe itt tűnik számunkra különösen fontosnak a történelemben, mert közvetve képes úgy hatni a burzsoákra, hogy emlékezteti őket osztályhelyzetük érzésére” (79 – kiemelés tőlem). A kötet Sorel erőszakelméletét különös erővel megvilágító helyén pedig az áll, hogy „a proletárerőszak akkor lép a színre, amikor a társadalmi béke el akarja simítani a konfliktusokat” (81). Más megfogalmazása szerint „a proletárerőszak [...] egész egyszerűen háborús aktus, katonai demonstráció értékével bír és az osztályok megjelölésére szolgál” (106), tehát nem személyes bosszúvágy, kegyetlenkedés vagy elnyomás mozgatója, szemben a burzsoázia erőszak-használatával.
 5. Az általános sztrájk nem részleges politikai célok eléréséért folyik, hanem általános katasztrofát idéz elő, amely maga alá temeti a burzsoá államot (mint burzsoát és mint államot egyaránt), de megőrzi a termelés addig kialakult technikai és gazdasági színvonalát. Ennyiben tehát az általános sztrájk „a kapitalizmusból a szocializmusban való katasztrofális átmenet” (139). A több helyen világosan kifejeződő anarchista tendencia azzal a kíváncsisággal párosul, hogy kijelenti: „a kapitalizmust akkor kell majd szíven szűrni, amikor az még ereje teljében van, amikor teljes ipari kapacitásával fejezi be történelmi hivatásának teljesítését, és a gazdaság még felemelkedőben van” (82).
 6. A szindikalista forradalom során nem az történik tehát, hogy az egyik uralkodó elitet felváltja egy másik politikai csoport, hanem a dekadens burzsoá kultúrát elsöpri a proletariátusra jellemző magasabb rendű erkölcs ereje (e gondolat első megfogalmazója egyértelműen Proudhon volt). Ebből a harcból „új kultúra sarjad, [...] a proletariátus felszabadíthatja önmagát anélkül, hogy a burzsoá professzionista értelmiségiek tanításához kellene folyamodnia” (46). Eközben óvja a proletariátust attól, hogy a Római Birodalomba özőnlő germánokhoz hasonlóan átvegye az éppen általa megdöntött társadalmi rendszer hanyatló kultúráját. A szindikalista forradalom Sorel szavaival szól-

va hősi és fenséges történelmi dráma, amelyből majd „a jövő termelőinek erkölcsé” fakad. A könyv első kiadásának vége egyenesen ezzel zárul: „az erkölcsök egyetemes romlásában maradt még valami, ami hatalmas, friss és sértetlen, ami voltaképpen a forradalmi proletariátus lelke; ezt nem fogja magával sodorni az erkölcsi értékek általános hanyatlása” (246). Ez a Vicónál olvasható történelmi ciklusváltás (*ricorsi*) modern kori megfelelője volna.

7. Az általános sztrájk tehát történelmi kurzusváltást is jelent, amely az egyszerű és teremtő, azonnali erőszak (*violence*) révén megtöri a kapitalizmusra és a polgári államra jellemző kényszerek (*force*) rendszerét. A *Gondolatok* legfontosabb alaptétele e kétféle erőszak közötti éles különbségtétel. Több helyütt ki is jelenti (96, 109, 170), hogy a polgári forradalmakat bemocskoló vérengzések teljesen idegenek maradnak majd a szindikalista forradalomtól, hiszen utóbbi a tiszta erőszak egyszerű aktusa lesz. A megkülönböztetést ezzel indokolja: „a kényszer célja egy olyan társadalmi rend erőltetése, melyben egy kisebbség kormányoz, míg az erőszak ezen rend megdöntésére irányul. A burzsoázia a kényszert az újkor kezdete óta alkalmazza, míg a proletariátus most az erőszak eszközeivel küzd ellene és az állam ellen” (16). Az erőszak Sorel szerint a civilizáció erkölcsi hanyatlását megakadályozó végső tett, amelyet a proletariátus hajt végre.

E *Gondolatok*-kommentár alapján úgy tűnik, Sorel számára a *proletárerőszak az általános sztrájkban manifesztálódó végső történelemformáló erő*. Antagonisztikus gondolkodásának összes jellemzőjét a következőképpen integrálhatjuk:

Kényszer	Erőszak
kapitalizmus	szocializmus
burzsoázia	proletariátus
terméketlenség	term(el)ékenység
dekadencia	erkölcsi erő
reform	forradalom
parlamentari politizálás	általános sztrájk
pacifizmus	a háború kultusza
egység	megkülönböztetés
megbékélés	konfliktus
önzés	hősiesség
utópia	mítosz

Sorel a könyv közzétételével nemcsak a forradalmi szindikalizmus erőszakfelfogását foglalta össze, hanem általános erőszakelméletet is alkotott, méghozzá egy radikális politikai filozófia keretei között. A marxizmus béklyóitól megszabadulva – de a marxizmustól magától nem! – tévedésnek tartotta Marx azon lépését, amellyel a proletariátust a racionalizmus mezejére vitte, mert

abból a talajból látta kinőni a parlamentáris demokráciát és a burzsoá kultúrát is, amely kicsorbítja a mítosz élet és elveszi a kedvet az erőszaktól. Sorel az osztályharcnak mindenestől háborús karaktert adott, a társadalmi mítosz politikaelméletét pedig szilárd irracionális alapra helyezte.²³

A könyv megírása után Sorel további eszmei fejlődése új, de nem különösebben meglepő irányt vett: 1909 és 1913 közé tehető jobboldali fordulata, amelynek eredménye a haladás-hittel való leszámolás, a nacionalizmus, Charles Maurras körével való együttműködése és az Indépendance elindítása lett. A lapba szindikalistákkal (Édouard Berth, Jean Variot), nacionalistákkal (Maurce Barrès) és Daniel Halévyyel együtt írt, akihez szóló levele korábban a *Gondolatok* előszavául szolgált. Ekkoriban nagy hatással volt rá a szocialista, katolikus és nacionalista költő, Charles Péguy és Gustave Le Bon.

Sorel végsősoron egyhelyben maradt, a világ változott meg körülötte: amit autentikus marxistaként kezdetben a parlamentáris polgári demokrácia ellen szegezett, azt teljességében fenntartotta forradalmi szindikalista korszakát követő jobboldali kitérőjekor is. Bár 1912-ben lapjukban még különszámot is megjelentettek tiszteletére, a monarchista nacionalisták és a forradalmi szindikalisták izgalmas egyesülésén dolgozó Cercle Proudhonhoz végül nem csatlakozott.²⁴ A világháború alatt csak „plutokrata demokráciaként” emlegetett rendszer ellenében úgyszólván minden megoldást elképzelhetőnek tartott (a német győzelmet is), melyek közül kettő rövidesen az ő eszméiből táplálkozott.

Amint Wyndham Lewis mondta: „Minden kortárs politikai gondolat kulcsa Sorel.” Egy kutatója szerint „Sorel helye Nietzsche és Freud mellett van a modern kor nagy prófétái egyikeként”.²⁵ Hosszas eszmetörténeti vita zajlik arról, ki volt Sorel legjobb tanítványa, aminek tisztázását nem segíti, hogy 1922-ben bekövetkezett halálát követően sírjának gondozására a szovjet és az olasz nagykövetség is bejelentkezett.²⁶ Az I. világháború közismert társadalmi-politikai következményei (úgy mint az állam megerősödése, az általános brutalizálódás, a diktatúrák kiépülése és a radikális mozgalmak megjelenése) eleve a kollektív politikai erőszak terjedésével jártak, de a bolsevizmus és a fasizmus megjelenésével a politikai erőszakhasználat legvégsőbb kérdését Lenin és Mussolini állította élére. Mindkettőjüknek filológiaiailag is jól kimutatható kapcsolata volt „az erőszak atyjával”.

Lenin svájci tartózkodása alatt olvasta a *Gondolatokat*, amelynek szerzője üdvözölte is a kommunista forradalmat, mondván: Lenin zsenialitásának érdeme lesz, ha a Szovjet-Oroszországot éppen intervenció alatt tartó antantországok „gőgös polgári demokráciáit” megalázzák és győzelemre viszik „a proletariátus Rómáját”.²⁷ Halála előtt egy évvel Leninben látta „a megújulás nagy mozgalmának” vezetőjét, de ugyanekkor kelt leveleiben a fasizmusról is úgy írt, mint amely *spontán népi erőszakkal zúzza szét a burzsoá dekadenciát*. A századelőn szintén Svájcba emigráló, eleinte forradalmi szindikalista Mussolini Sorelt több esetben nagyrabecsüléséről biztosított-

²³ A soreli *politikai irracionálizmus* igaztalan kritikájára lásd Lukács GYÖRGY: *Az ész trónfosztása – Az irracionalista filozófia kritikája* [1952], Akadémiai, Budapest, 1965³, *Előszó*, 24–26.

²⁴ Lásd bővebben Cahiers du Cercle Proudhon 1912. május–augusztus. A folyóirat állandó szerzője volt többek között Charles Maurras és Georges Valois.

²⁵ Richard D. HUMPHREY: *Georges Sorel: Prophet without Honor*, Octagon, New York, 1971, 218.

²⁶ Lásd SZÉNÁSI: *I. m.*, 80–102; Jack J. ROTH: *Georges Sorel. On Lenin and Mussolini*, Contemporary French Civilisation 1978/2. Vö. Jack J. ROTH: *Sorel und die totalitären Systeme*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1958/1.

²⁷ Georges SOREL: *Lenin mellett* [1919] = Uő.: *Gondolatok az erőszakról*, 277–287.

ta. Szívesen és sokszor utalt vissza ifjúkora meghatározó szerzőjére, akiről 1926-ban ezt mondta: „Georges Sorelnek köszönhetem a legtöbbet. A szindikalizmus eme mestere volt, aki a forradalmi taktikáról vallott merész elméleteivel a leginkább hozzájárult a fasiszta seregek fegyelmének, energiájának és erejének kialakításához.”²⁸ A háborúpárti disszidens szocialistákból, irredentákból és forradalmi szindikalistákból verbuválódott új mozgalomra nagyon is illett az, amit később vezetője *A fasizmus doktrínájában* így írt le: „a fasizmus nagy áradatában föllelhetők azok az erők, amelyek Sorel-ből, Péguy-ből, a *Mouvement Socialiste* Lagardelle-jéből [...] indultak ki”.²⁹ Azt a Sorelnek tulajdonított, gyakran idézett megjegyzést viszont máig nem autorizálták, mely szerint már 1912-ben elhangzott volna, hogy „a mi Mussolinink [aki ekkor még az Olasz Szocialista Párt tagja és az *Avanti!* szerkesztője volt] nem valamiféle hétköznapi ember. [...] egyszerűen viszont fogjuk látni egy szent sereg élén, amint kardjával az olasz lobogó előtt tiszteleg.”³⁰

Segít tisztázni a helyzetet, ha megjegyezzük, hogy Lenin Sorelt egy ízben igen dehonesztálóan „hírheft gondolkodónak” nevezte, igaz, egy 1907-ben megjelent művét téve bírálat tárgyává. Utóbbiban a modern fizikát érintő metafizikai mondanivalóját materializmusról szóló könyvében Lenin kritizálta.³¹ S ezt egy évvel a *Gondolatok* megjelenése után tette. Ehhez képest, amint láttuk, Mussolini több alkalommal is saját gondolkodása inspirálójaként, sőt a fasizmus előfutárjaként dicsérte Sorelt. Könnyen lehet, hogy a következő ellentmondásról van szó: Sorel többször nyilatkozott pozitívan Leninről, mint Mussoliniról (különösen az orosz forradalomról, mint a fasiszta mozgalomról), ám mégis Mussolini hivatkozott rá eszmei felmenőjeként s nem Lenin. Ha tehát Sorel fiának ismerte is el az ettől vonakodó Lenint, Mussolini volt az, aki apjaként tekintett Sorelre.

Bárhogy is legyen, politikai céljai elérése érdekében az erőszak alkalmazása a leninizmus és a fasizmus számára egyaránt evidencia volt. Akár az októberi puccsot, a rákövetkező hosszú polgárháborút, a kommunizmus terjesztéséért vívott forradalom-exportot, akár a politikai ellenfelekkel való leszámolást, a *squadrist*mót, Fiume elfoglalását vagy a *Marcia su Romát* veszszük, 1917 és 1924 között rendre a kollektív politikai erőszak alkalmazását látjuk mindkét fél részéről, méghozzá a hatalom megszerzése és megtartása céljából.

Ha e kétségtelenül soreli ihletettségtől mozgalmak alapítóit idézzük, minduntalan olyan kijelentésekbe botlunk, például Mussolini 1914-es palermói beszédének kitételére, miszerint „egyedül a vér mozgatja a történelem kerekét”. Kifejezetten az erőszakkal kapcsolatban egy ízben úgy vélte: „a fasiszta irányzatnál szükséges erőszak sebészi stílusát meg kell őrizni”, más-kor pedig igencsak soreli szavakkal élve kijelentette: „Az én szememben az erőszak teljesen erkölcsös, erkölcsösebb a megalkuvó és átmeneti egyezkedésnél.”³² A *Duce* háborúkultuszra

²⁸ SZÉNÁSI: *I. m.*, 74–84.

²⁹ Benito MUSSOLINI: *A fasizmus doktrínája* [1935] = Uő.: *A fasizmus doktrínája és egyéb világnézeti munkája*, Gede Testvérek, Budapest, 2000, 24.

³⁰ A Mussolinira vonatkozó kijelentést Sorel egykori munkatársa, Jean Variot idézte 1922-ben, a gondolkodó halála után két héttel. Ám a Sorel – szintén nem kellően adatolt – beszélgetéseinek általa szerkesztett 1935-ös kötetéből (*Propos de Georges Sorel*) ezt már kihagyta.

³¹ V[lagyimir]. I[ljics]. LENIN: *Materializmus és empiriokritizmus. Kritikai jegyzetek egy reakciós filozófiáról* [1909], Kosuth, Budapest, 1961, 355.

³² Benito MUSSOLINI *Gondolatai* [1928], ford. Miklós Elemér = MUSSOLINI: *A fasizmus doktrínája és egyéb világnézeti munkája*, 64 és 65 (a két kijelentés 1921-ben és 1925-ben hangzott el).

vonatkozó félreérthetetlen mondásai, mint például az 1939-ben a képviselőházban elhangzó hasonlat, mely szerint a háború az volna a férfi számára, ami a nőnek az anyaság, bizonyítja, hogy az egész fasizta képzeletet az erőszak határozta meg.³³

Ugyanakkor Lenin saját politikája erőszakkal kapcsolatos, nagyon is gyakorlati oldalára vonatkozóan kevésbé „lírai”, ám annál szisztematikusabb passzusokat írt. Az 1917-es *Állam és forradalom*ban az áll, hogy Engels tanítása nyomán „a burzsoá államot” először is „erőszakos forradalommal” meg kell dönteni, majd a proletárdiktatúra bevezetését követően az, „ami e forradalom után elhal, a proletárállam vagy félállam” lesz. Összefoglalóan: „A burzsoá államot a proletárállam nem válthatja fel erőszakos forradalom nélkül. A proletárállam megszűnése, azaz mindenféle állam megszűnése, nem mehet végbe másképp, csak »elhalás« [értsd: erőszakkal előidézett kimúlás] útján.”³⁴ A világháború alatt erősödött meg Leninnek az a meggyőződése, hogy az „imperialista nemzetek közötti háborút” az osztályok közötti nemzetközi háborúvá kell változtatni. A totális háború külsőből belsővé transzformálásának megfelelően a leninizmus a későbbiekben politikai akarata kikényszerítését kizárólag erőszakkal oldotta meg. Erre vonatkozóan számos olyan kijelentését idézhetjük, melyek szerint „kíméletlen tömegterroret kell alkalmazni a kulákok, papok és fehérgárdisták ellen, a kétes elemeket a városon kívüli koncentrációs táborba kell zárni”, vagy „a reakciós burzsoázia és a reakciós papság minél több képviselőjét le kell tartóztatni, kirakatpereket kell rendezni, nagyon nagy számú főbelövést kell végrehajtani”. Az 1917-ben önmagának feltett a kérdést, azaz hogy „lehet-e forradalmat csinálni főbelövés nélkül”, meg is válaszolta, amikor kijelentette: „azon gondolkodom, hogyan lehetne hatékonyabban lemészárolni azokat a kulákokat, akik nem szolgáltatják be a gabonát a népnek”.³⁵

Míg a leninizmus a soreliánus fogalmak szelektív hasznosítása során a forradalmi proletárerőszakot vette át, addig a fasizmus a társadalmi mítoszt. Ezeket mindkettő könnyen beillesztette saját eszmerendszerébe, hiszen előbbit a *militáns szocialista* (lásd az élcsapat-teóriát és a „forradalmi tömegharc” fogalmát) Lenin a marxizmus osztályharc-tételének – eredeti soreli, azaz speciális szindikalista felhangja nélküli – erősítésére használhatta, utóbbiba pedig a *háborúpárti szocialista* Mussolini sűrítette össze a nemzet nagyságát és ifjú lendületét. Ezen kívül a fasizmus első, forradalmi szakaszának lezárulása után a kiépülő diktatúra korporativizmus címen integrálta a – soreli horizontálisához képest vertikálissá változtatott – szakszervezetiséget is; amelyet éppenséggel az egykor forradalmi szindikalista Sergio Panunzio irányított, aki a fasizmus ezzel kapcsolatos teoretikusaként is szolgált (*Stato nazionale e sindacati*, 1924, *Il sindacalismo*, 1928).³⁶ A parlamentáris politikálással és a társadalmi konfliktusok pacifikálására

³³ A fasizmus és az erőszak *generikus* kapcsolatára lásd Emilio GENTILE: *Fascismo. Storia e interpretazione*, Laterza, Roma, 2002, 10–15; Ernst NOLTE: *A fasizmus korszaka*, ford. Tallai Gábor, XX. Század Intézet, Budapest, 2003, 309–319; Zeev STERNHELL (és Mario SZNAJDER – Maia ASHERI): *The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution*, ford. David Maisel, Princeton University Press, Princeton, 1994, 233–235.

³⁴ V. I. LENIN: *Állam és forradalom* [1917], Kossuth, Budapest, 1973², 27, 32.

³⁵ Idézi Mihail HELLER – Alekszandr NYEKRICHS: *Orosz történelem*, II., ford. Kiss Ilona, Osiris, Budapest, 1996, 52, 99, 51, 114. A leninizmus erőszak-alkalmazására lásd James RYAN: *Lenin's Terror. The Ideological Origins of Early Soviet State Violence*, Routledge, London, 2012; Joan WITTE: *Violence in Lenin's thought and practice*, *Terrorism and Political Violence* 1993/3.; további kijelentésekre Richard PIPES (szerk.): *Az ismeretlen Lenin*, ford. Kállai Tibor, XX. Intézet – Kairosz, Budapest, 2003.

³⁶ A fasizmus és a szindikalizmus kapcsolatára lásd Bruno FACINELLI: *Sindicalismo soreliano*, Valecchi, Firenze, 1938; David. D. ROBERTS: *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*, University of North Carolina Press, Chapel

irányuló burzsoá praktikákkal leszámoló soreli mondanivalót mindkét irányzat változtatás nélkül vette át. A forradalmi szindikalizmus nyilvánvaló, államnélküliségért küzdő anarchista vonását viszont a *bal-* és *jobboldali sorelizmus* egyaránt teljesen mellőzte.

A szakirodalom a többszörös filológiai áttételek és kiindulópontjukban nehezen tisztázható eszmei transzferek (melyek elsősorban francia→olasz forradalmi szindikalista relációban működtek³⁷) ellenére megegyezni látszik abban, hogy a fasizmusra *inkább* igaz a soreliánus eredő, ugyanis többet vett át a *Gondolatok*ból. A leninizmussal ellentétben nem csupán annak egyik elemét, jelesül a (proletár)erőszakot emelte politikai eszköztárába, majd esztétizálta a végsőkig, hanem szó szerint vette a Sorel által „új iskolának” nevezett politikai filozófia összes elemét (konfliktusorientáltság, antiutópizmus, irracionalizmus, heroizmus, háborúkultusz), amelyek közül a legfontosabb a mítosz átvétele volt. Ezzel kapcsolatban Mussolini 1922. októberi nápolyi beszédében egyenesen azt állította: „Megalkottuk a saját mítoszunkat! A mítosz hit és szenvedély. Nem szükséges, hogy valóság legyen. Az maga a valóság, hogy ez a mítosz ösztönöz minket, reményt, hitet és bátorságot ad. A mi mítoszunk a nemzet, és ennek a nemzetnek a nagysága!”³⁸ Röviden szólva: míg tehát Lenin a pusztá erőszakra vonatkozó mondanivalót használta csak, addig Mussolini a *soreli politikai mitológia* összes alakját. Főleg igazolva láthatjuk ezt, ha a *Gondolatok* fő mondanivalójának nem a korszak elméleti konfrontációira reagáló szövegrészeket tekintjük (például amelyek a parlamenti és az utcai szocializmus különbözőségére, a revizionisták és az ortodox marxisták vitáira vagy az anarchizmus és a szindikalizmus összefüggéseire *reagálnak*), hanem annak a drámai látképnek *teremtő* megfogalmazását, amely a társadalmi mítosz mozgósító erejéből, a civilizációt megújító erőszakos katasztrófából és egy nietzschei–bergsoni politikai filozófia alapvetéseiből áll.³⁹ A tévedés komolyabb kockázata nélkül kijelenthető, hogy a *soreli erőszakfogalmat a fasizmus vallotta*.

Sorel egy sor gondolkodót és művészt befolyásolt írásaival: egy időre megérintette az 1907–1909-ben a Sorbonne-on tanuló Kazantzákiszt és az 1903 és 1907 között szintén Párizsban tartózkodó Wyndham Lewist és barátját, a *Gondolatokat* első ízben angolra fordító modernista irodalmár Thomas Ernest Hulme-öt, aki 1917-ben elesett. Politikai filozófiája foglalkoztatta Benjaminget és Carl Schmittet, mítoszelmélete hatott Gramscira. 1920-ban találkozott a latin-amerikai szocializmus legjelentékenyebb gondolkodójával, a perui José Carlos Mariáteguival, aki a hatása alatt maradt. Sorel különösen az olaszok elméjét termékenyítette meg, köztük Benedetto Croceét, Vilfredo Paretoét és Giovanni Gentiléét. Utóbbi 1925-ben, újhegelianus idealista filozófusként írta alá (Filippo Tommaso Marinettivel, Luigi Pirandellóval, Giovanni Papinivel együtt) a *Fasiszta értelmiségiek kiáltványát*, majd hozzájárult *A fasizmus*

Hill, 1979; STERNHELL: *I. m.*, 177–194. Vö.: A. James GREGOR: *Mussolini's Intellectuals: Fascist Social and Political Thought*, Princeton University Press, New Jersey, 2006, különösen *Sergio Panunzio. From Revolutionary to National Syndicalism* című fejezet.

³⁷ Sorel folyóiratban megjelent írásainak negyede olasz nyelvű volt, 1906-ban a *Gondolatok* első könyvváltozata is olaszul látott napvilágot (*Lo sciopero generale e la violenza*).

³⁸ Közli Benito MUSSOLINI: *La rivoluzione fascista (23 marzo 1919 – 28 ottobre 1922)* (Scritti e Discorsi di Benito Mussolini II.), Ulrico Hoepli, Milano, 1934, 345.

³⁹ A fasizmus soreliánus gyökereiről lásd elsősorban: STERNHELL: *I. m.*, 36–91. Lásd még Mark ANTLIFF: *Avant-Garde Fascism. The Mobilization of Myth, Art, and Culture in France 1909–1939*, Duke University Press, Durham, 2007; James H. MEISEL: *A Premature Fascism? Sorel and Mussolini*, *The Western Political Quarterly* 1950/1.; Jack J. ROTH: *The Roots of Italian Fascism: Sorel and Sorelismo*, *The Journal of Modern History* 1967/1.

doktrínájának megalkotásához. Sorel hatott az egykor forradalmi szindikalista Robert Michels német szociológusra is, aki az 1920-as években Olaszországban telepedett le, ahol professzúrát kapott és belépett a Nemzeti Fasiszta Pártba. Politikai filozófiájának párhuzamai felfedezhetők a „baloldali schmittiánus” Chantal Mouffe gondolkodásában és bizonyos posztstrukturalista irányzatoknál.

Bár Sorel nem teremtett iskolát, amiben nagy része volt annak, hogy sem a *Gondolatok* szerzőgázó gondolatmenetét, különösen pedig nem a több korszakból álló egész életművet nem lehetett egy doktrínába foglalni, de követői akadtak. A legkisebb közös többszörös elve alapján a *nemzeti szindikalizmust* valló soreliánusok közül a legtöbben a szindikalizmus irányából jöttek (Ramiro Ladesma Ramos, a spanyol JONS alapítója és a már említett Panunzio, aki erőszakelméletet is alkotott: *Diritto, forza e violenza: lineamenti di una teoria della violenza*, 1921). Mások szocialistaként kezdték pályafutásukat (például a lapszerkesztő Lagardelle, aki római követségi beosztása után Vichy-Franciaország munkaügyi minisztere lett), vagy mindvégig nacionalisták maradtak (például a Maurras-féle Action Française-től az általa alapított Le Faisceau-n keresztül ellenálló tevékenysége miatt bergén-belseni végzetéig jutó Georges Valois).⁴⁰

A látszólag vegyes társaság, akárcsak az első ránézésre széttartó leninizmus és fasizmus közös forrása annyiban feltétlenül Sorel, hogy mindegyik(ük) a politikai konfliktusok kiélezését és kollektív erőszakkal való eldöntését képviseli, és a polgári rendszer egészét (a liberális demokráciával és a természetlen parlamentarizmussal egyetemben) egy *radikális tettel* szándékozik eltörölni; még hozzá nem függetlenül attól, hogy az erőszak horizontja mögött egyaránt „a termelők magasabb rendű erkölcsét” vélik meglátni. Mindenki, aki Sorel nyomába szegődött, az erőszak politika- és történelemformáló szerepe és/vagy a mítosz ereje miatt tette.

Sorel hatása alig túlbecsülhető az erőszak elméletére vonatkozóan. Láthatatlan alakja ott settenkedett a fiatal, idealista s még nem marxista Walter Benjamin mögött is híres 1921-es esszéjének megírásakor.⁴¹ A Sorel utolsó előtti életében keletkezett szöveg különös – de hatástörténetileg nem tetten érhető – párhuzamban áll Carl Schmitt korabeli gondolkodásával, akit ekkoriban hozzájuk nagyon hasonló témák foglalkoztattak.⁴² A Benjamin-szöveg széleskörű interpretációja (foglalkozott vele Agamben, Derrida és Marcuse is) minduntalan rávilágít arra, hogy a „tisza erőszak” kereséséről szóló írás talán szándékosan nem tart kellő távolságot a politikai radikalizmustól – de úgy is fogalmazhatnánk, hogy benne Benjamin a történelmi politikai alakzatok körforgásának egyszerűen véget vető *transzcendens erőszak megnyilvánulását óhajtja*, valamiféle szent anarchizmus nevében.

⁴⁰ Jack J. ROTH: *The Cult of Violence. Sorel and the Sorelians*, University of California Press, Berkeley, 1980. Gondolatainak – az 1870 és 1914 közötti időszak esztörténeti kontextusába ágyazott – kutatását végzi a La Société d'études soréliennes, amely 1983 óta adja ki évkönyvét *Mil neuf cent: Revue d'histoire intellectuelle* címmel.

⁴¹ Walter BENJAMIN: *Az erőszak kritikájáról* [1921], fordította Bence György = Uő.: *Angelus Novus – Értékezések, kísérletek, bírálatok*, Magyar Helikon, Budapest, 1980 (az innen származó idézetek oldalszámát a főszövegben adom meg). Kommentárját lásd például Werner HAMACHER: *Afformatív, sztrájk*, ford. Szabó Csaba = *Az árnyék helye; Kulcsár-Szabó Zoltán: A gondolkodás háborúi. Törvédek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*, Ráció, Budapest, 2014, 19–50.

⁴² Lásd Carl SCHMITT-től: *Die Diktatur* [1919], Duncker&Humblot, 1994; *Politische Romantik* [1919], Duncker&Humblot, 1998; *Politikai teológia* [1922], ford. Paczolay Péter, ELTE ÁJK, Budapest, 1992; *A mítosz politikai elmélete* [1923] = Uő.: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*, ford., szerk. Cs. Kiss Lajos, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002 (ez utóbbiban Sorel mítosz-felfogását is elemzi: 178–185).

Benjamin szerint kétféle erőszak van: az egyik a mitikus vagy más néven jogteremtő erőszak, a másik pedig a tiszta vagy „isteni erőszak”, amely az előbbieik körforgásának önmegnyilatkozás-szerűen véget vet. Az elsőről azt írja, hogy „legfőljebb az erőszak alakzatainak dialektikus váltakozását vesszük észre: hol jogteremtő, hol jogfenntartó. [...] hosszú távon a jogfenntartó erőszak közvetve mindig gyengíti az általa képviselt jogteremtő erőszakot, amennyiben elnyomja az ellenséges erőhatalmakat. [...] A dolog egészen addig tart, amíg akár az elnyomott régi erőhatalmak, akár valamilyen újak legyőzik a régi jogteremtő erőszakot, és ezzel új jogot alapítanak, mely megint csak hanyatlásra van ítélve” (55–56). Egészen más a mennyei erőszak dimenziója, amely tiszta, közvetlen, önmagát kinyilvánító erő(szak). Ennek legközelebbi földi rokona a „forradalmi erőszak”, hiszen mint írja, ez „az ember által gyakorolt tiszta erőszak legmagasabb rendű megnyilvánulása”.

Benjamin kifejezetten a *Gondolatokra* utal, amikor példát keresve az „isteni erőszak” manifestálódására, annak jelenségét az általános sztrájkhoz hasonlíttja, mégpedig ellentétbe állítva a „mitikus erőszak” és a „politikai sztrájk” között felismert hasonlósággal. Míg utóbbi csak felcseréli a régi, erőszak teremtette jogot egy új jogrenddel, illetve *rendszeren belüli* nyomást gyakorol, addig előbbi megsemmisíti az erőszak körforgását, hasonlóan a *rendszeren kívüli*, egyszeri aktusként bekövetkező általános sztrájk proletárerőszakához.

Benjamin egy helyen felteszi a talányos kérdést: vajon megnyilvánult-e valaha a történelemben az „isteni erőszak”? Nyilván nem, hiszen ez vet véget a történelemnek. Marcuse Benjamin-kommentárja szerint ez utóbbi célja, hogy „kiváltsuk az igazi rendkívüli állapotot, mely szétrepesztheti az erőszak történelmi kontinuumát”.⁴³ Némileg közelebről itt a történelem erejének megtöréséről van szó, olyan fordulatról, amely „tiszta erőszakkal” semmisíti meg az erőszak minden más változatát. A polgári politikafelfogásra nézvést valóban nyugtalanítóan hangzó benjaminí feltételezések a korszakra jellemző *politikai teológia* (vö. Nyikolaj Bergyajev, Carl Schmitt és Eric Voegelin érdeklődésével) kategóriái felől érthetők meg igazán. Hiszen az „isteni erőszakban” olyan eszkatologikus dimenzió nyilvánul meg, amelynek attribútumai a tisztaság, a kivételesség, a rendkívüli állapot és a végérvényes megváltoztathatatlanág. Talán vele kapcsolatban egyenesen a politika végítéletéről van szó! *A Benjamin által óhajtott messianisztikus erőszak a történelmet lezáró végső szó.*

Az 1960-as évektől kezdve a politikai erőszak ismét jellemzővé vált Európában – etnikai és politikai terrorizmus formájában (az IRA és ETA merényletei, a RAF és a „német ősz”, a Vörös Brigádok meg az „ólomévek”), és többnyire európai érdekeltségek ellen – az 1945 és 1975 zajló dekolonizáció idején (indokínai, közép-afrikai és algériai nemzeti felszabadító harcok). A korszak ikonikus lázadó alakja, Ernesto „Che” Guevara de la Serna egyenesen azt írta a kubai forradalom után kiadott gerilla-kézikönyvében, hogy „a gerillacsapat, mint fegyveres mag, a nép harcos élcsapata [...] egy kis sejtmag, az őt támogató terebélyes népi mozgalom élgárdája”, melynek célja, hogy „az eszmét valóra váltsa, új társadalmat teremtsen”.⁴⁴ Az évtized közepétől kezdve Dél-Amerikában íródott az a gerilla-doktrína, amely kifejezetten városi környezetben,

⁴³ Herbert MARCUSE: *Nachwort* = Walter BENJAMIN: *Zur Kritik der Gewalt und andere Aufsätze*, szerk. Herbert Marcuse, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1965, 100.

⁴⁴ Ernesto Che GUEVARA: *A gerillaharcos kézikönyve* [1960], ford. Gálvölgyi Judit, Ulpius-Ház, Budapest, 2007, 32, 39.

a terrorizmus eszköztárát sem megvetve javasolta kirobbantani a fegyveres forradalmat (Abraham Guillén: *A városi gerilla stratégiája*, 1966; Carlos Marighella: *Minimanual*, 1969).

A horizonton ismét felmerült tehát a kollektív politikai erőszak, amelyre magyarázatot kellett találni. A marxizmus és az egzisztencializmus összeházasításán dolgozó Jean-Paul Sartre előszavával jelent meg Frantz Fanon híres könyve, *A föld rabjai*, amely ehelyett inkább igazolást keresett rá.⁴⁵ A martinique-i születésű pszichiáter a pánafrikai mozgalom marxista szárnya és a gyarmatosítás elleni fegyveres harc legfontosabb teoretikusa volt. Könyvében nyíltan kifejezte, hogy az erőszak nélküli dekolonizáció mit sem ér, hiszen a nemzeti felszabadítási mozgalmak csak akkor győzhetnek, „ha minden eszközt latba vetnek, beleértve természetesen az erőszakot is”. A gyarmatosított akkor válik emberi lényé – írta –, ha felszabadítja önmagát: egyfelől erőszakkal, a gyarmatosítók fizikai hatalma alól, másfelől pedig kulturálisan és mentálisan. A politikai elnyomás mellett különösen nagy hangsúlyt fektetett a gyarmatosítás lelki következményeire, amelyek nem érintetlenek abban, hogy – megfogalmazása szerint – „a gyarmatosított olyan üldözött, aki folyvást arról álmodozik, hogy üldözővé lép elő” (67).

Fanon szerint a dekolonizáló erőszak leginkább fegyveres felkelés és forradalom formájában kell hogy megvalósuljon. Egyszer csak „a nép felfedezi, hogy az erőszak olyan, mint az időjárás: hol itt, hol ott tör ki, hol itt, hol ott söpri el a gyarmati rendszert” (81), és ezt követően a fegyverek veszik át a szót. Mint írja: „a nép, amely mást se hallott [a gyarmatosítóktól], mint hogy kizárólag az erőszak nyelvéen ért, most úgy dönt, hogy az erőszak révén fejezi ki magát” (92). Fanon logikája szerint voltaképpen a gyarmatosítók tehetnek róla, hogy „a gyarmatosítottnak az erőszak jelenti az abszolút praxist”. A gyarmatosítók által gyakorolt erőszakra a gyarmatosítottak „ellenereőszaka” felel, és e dialektika szellemében az erőszakot gyakorló gyarmatosított „az erőszak által szabadul föl”, hiszen ily módon „kigyógyítja a gyarmatosítottat kisebbségi komplexusából [...]. [az erőszak] Elszántta tesz, visszaadja az önbecsülést” (102). Bár Fanon erőszak-teóriája speciálisan a dekolonizációt végrehajtók fegyveres felkeléseire vonatkozott, általánosságban mégis a *politikai erőszak felszabadító hatásába vetett hit* megerősödéséhez vezetett.

A könyv előszavát jegyző Sartre szerint „Sorel fasiszta fecsegéseitől eltekintve, Engels óta Fanon az első, aki felfedi »a történelem mozdítóját«, mégpedig oly módon, hogy „fokról fokra kifejtsse azt a dialektikát, amelyet a liberális képmutatás elfed” (13).⁴⁶ Sartre hírhedt előszavában Fanon vélekedését pontról pontra megerősíti és kajánul-közönyösen az európaiak – különösképpen honfitársai, az Algériát éppen elvesztő franciák – ellen fordítja. Itt-ott radikalizálja is Fanon mondanivalóját, például amikor a bennszülött-léte neurózisnak mondja, amelynek gyógyszere az erőszak. Mégpedig az európai gyarmatosítók által meghonosított erőszak visszafordítása, aminek végén a gyarmatosítottak – legtöbbit vitatott mondata szerint – „európaiakat gyilkolva válnak emberré” (16). És tovább: „A gyarmatosított kigyógyul a gyarmati neurózisból, ha fegyverrel úzi el a gyarmatot”, márpedig „a felkelés első időszakában ölni kell: egy európai lelövésével két legyet ütnek egy csapásra, egyszerre törölnek [el] egy elnyomót és egy elnyomottat: marad egy halott és egy szabad ember” (19). Az európaiak

⁴⁵ Frantz FANON: *A föld rabjai* [1961], ford. Staub Valéria, Gondolat, Budapest, 1985 (a könyvből származó idézetek oldalszámát a főszövegben adom meg).

⁴⁶ Jean-Paul SARTRE: *Előszó* [1961], ford. Kovács Anikó = FANON, I. m.

(mindegy, hogy civil vagy sem) személy szerinti meggyilkolására, azaz kollektív kiirtására uszító szöveg minden egyes terrorcselekményt – amelyből ez időben a Fanont is sorai között tudó Algériai Felszabadítási Front igen sokat elkövetett – már előre igazolva lát az imperializmus bűneivel. Sartre szavai jóval túlmennek azon az „egyszerű háborús aktuson”, amelyre a „fasiszta fecsegő”, vagyis Sorel gondolt – utóbbi ugyanis távolról sem a bosszúálló tömegterrort propagálta, míg Sartre a népirtást igazolja.

A gyarmati erőszak és a diáklázadások eskalációja indította Hannah Arendtet arra, hogy az erőszakkal foglalkozzon: 1969-ben írott műve egy évvel később jelent meg könyv alakban, és érzékeny elemzésével egy csapásra a politikai filozófiai értelmezés középpontjába helyezte az erőszakot.⁴⁷ Az erőszak körüli filozófiai misztifikációval és popkulturális kultusszal egyszerre leszámolva Arendt a rá jellemző hűvös bölcsességgel szállt hosszas vitába azzal, hogy „a bal- és jobboldal egyhangú vélekedése szerint a hatalom és az erőszak egy és ugyanaz a dolog, illetve az erőszak nem több mint a hatalom legeklatánsabb megnyilvánulása” (174). Arendt *politikai realista* volt, így a politika végső kérdését abban jelölte meg, hogy „ki uralkodik ki fölött”, az uralom eszközei között pedig számos lehetőséget azonosított. Ezek közül egyik a hatalom (például a többség által felhatalmazott képviselőké), másik az erő (számosság, pusztá mennyiség), a harmadik a tekintély, amely egyenlő az elismerésből fakadó tisztelettel és engedelmességet eredményez, és csak végül következik az erőszak, amelyet instrumentálisan fog fel, hiszen visszavezeti az emberi erőt megsokszorozó erőszakesszerekre.

Arendt magyarázata szerint nem helytálló, amit a konvencionális és olykor cinikus politikai magyarázat állít, merthogy a hatalom nem valami „homlokzat, amely mögött rejtőzik az erőszak”. Ezt azzal támasztja alá, hogy az állami erőszakszervezetekkel való szembeszegülést is csak akkor tudják leverni, ha „a parancsokat követik, s a rendőrség és a hadsereg kész használni fegyvereit”, mert ha a politikai parancsnak nem engedelmeskednek a rendvédelmi szervek, akkor a fegyverek sem tehetnek semmit a lázadás ellen. Az erőszakszerszámokat tehát csak akkor lehet hatékonyan forgatni, ha az uralom valamilyen nem erőszakon alapuló okból (engedelmesség, közvélemény, tekintély, tisztelet) elfogadott. Vagyis végsősoron még az erőszak használata is az uralmon lévőket hatalommal felruházók véleményén múlik. A csak és kizárólag erőszakon alapuló uralom tehát abszurd és rövid életű. Mert nem a hatalom függ az erőszaktól, hanem pont fordítva. A forradalom is akkor győz, amikor a rendszer már belül összeomlott – az erőszakszervek olyanok, mint a dióhéj, amely könnyedén összeroppan, ha a belseje már kiszáradt, megrothadt.

Nem valamiféle demokratikus illúzió, inkább a republikánus erények és az autoritás tisztelete mondatja Arendttel, hogy „a hatalom valóban hozzátartozik minden állami közösség, sőt minden voltaképpen organizált csoport lényegéhez – az erőszak azonban nem” (190), tekintve, hogy bár erőszakkal uralomra lehet jutni, de hatalmat gyakorolni nem sokáig. Annak

⁴⁷ Hannah ARENDT: *On Violence* [1969], Harvest Books, New York, 1970; magyarul részleteit lásd Uő.: *Hatalom és erőszak*, ford. Szabó Csaba = *Az árnyék helye* (az innen származó idézetek oldalszámait a főszövegben adom meg) A szöveg első változatának első sorai szerint: „Ezeket a meglátásokat az elmúlt évek eseményei és vitái idézték elő, amelyek a 20. század háterében végig ott húzódnak. Valóban ez az az évszázad, amelyről Lenin megjósolta, hogy a háborúk és forradalmak ideje lesz, azaz az erőszak százada, amelyet közös nevezőjének szokás tartani” (Hannah ARENDT: *A Special Supplement. Reflections on Violence*, The New York Review of Books 1969. február 27.).

ellenére, hogy a hatalom és az erőszak többnyire együtt mutatkozik meg, briliánsan válaszítja el élesen e kettőt. *Arendt szerint a puszta erőszakra nem alapítható rezsim.* Összefoglalása minderről: „sem a hatalmat nem vezethetjük le az erőszakból, sem az erőszakot a hatalomból; sem a hatalmat nem érthetjük az erőszak szelíd módusaként, sem az erőszakot a hatalom legeklatánsabb megnyilvánulásaként” (196). Az erőszak eszközként is korlátozott voltát cáfolhatatlanul bizonyító Arendt szavait a történelem megannyi alkalommal igazolta.

Bár az állam működésének hétköznapi szintjén a puszta, kiváltképp a nyílt erőszak valóban nem lehet a hatalom támasza. Azt már Benjamin is észrevette, hogy „minden jogintézmény hanyatlásnak indul, amikor elhalványul benne az erőszak lappangó jelenlétének tudata” (40) – ami azt jelenti, hogy a történelmi folyamatokat távolról nézve minden rezsim-alapításkor az erőszak (vagy fenyegetésének, de legalábbis lehetőségének) nyomai tűnnek fel, és ez minden bizonnyal az emberi természet legmélyéből fakad.⁴⁸ Végsősoron *minden jogrend erőszakon alapul*, mert létrehozása mögött az áll és fenntartásában – ha korlátozottan is, de – szerepe van.

(Folytatás a következő számunkban)

Az Aranykakas utca 1910 körül, háttérben a Budavári Palotával

⁴⁸ Jack DONOVAN: *Die harte Währung Gewalt*, ford. Nils Wegner, *Sezession* 76. (2017. február).